Мемуаристика

Микола Василенко

ДВА ТИЖНІ В ЛУК'ЯНІВСЬКІЙ ТЮРМІ

Із спогадів

Від Редакції: Перший уривок спогадів акад. Миколи Василенка (1866—1935) п. н. «Історія мого приват-доцента» був видрукуваний в «Українському Історику», ч. 3-4, 1966.

В цьому числі журнала вперше друкуємо другу частину спогадів, що були написані у вересні 1924 р. Мову спогаду зберігаємо в первісному вигляді. Додаємо лише декілька редакційних приміток.

I.

Справа була на початку 1906 року. Перша революція вже скінчилася. Уряд переміг і перейшов з оборони в наступ.

Я тоді був редактором газети «Киевские Отклики».

Газету цю видавав гурток київської інтеліґенції. У склад видавців, окрім мене, в різний час входили: проф. І. В. Луцький, В. В. Водовозов, М. Б. Ратнер, В. Ф. Александровський, Н. М. Єремєєв, Є. О. Кивлицький, проф. Д. П. Рузський, М. Д. Загряцков (пізніше професор в Москві і Ярославлі), проф. В. Я. Железнов, М. М. Требинська та інші. У жовтні 1905 року фактичними редакторамими газети були: М. Б. Ратнер і я; секретарем був М. С. Балабанов. Коли ж Балабанов перейшов до партійної газети, то його замінив О. Ф. Саліковський.

Після 17 жовтня М. Б. Ратнер віддався політичній діяльності, часто виїжджав із Києва, довго проживав в Петербурзі. Редаґування газети таким чином падало на мене.

Господарською частиною відали В. Ф. Александровський і М. Єремєєв. Перший в кінці жовтня 1905 року виїхав в Петербурґ, бо був призначений на посаду секретаря міністра шляхів І. С. Немешаєві. Зостався один М. Єремєєв, але він, здається, в грудні 1905 року, був арештований і відправлений до Лук'янівської тюрми у зв'язку з забастовкою на Південно-Західніх залізницях в жовтні 1905 року. Керівником цієї забастовки, як відомо, був О. Г. Шліхтер.

Після арешту Ф. І. Еремєєва мені доводилось доглядати і за господарською частиною, що була цілком в руках С. М. Кранца, що пізніше був керівником контори «Киевской Мысли».

Під час загальної забастовки «Киевские Отклики», звичайно, не виходили. Вони відновили свій вихід після погрому, що відбувався в Києві у зв'язку з виданням маніфеста 1905 р. Газета протягом цілого тижня друкувала на своїх сторінках листи і свідчення самовидців про погром. Це зробило її популярною в Києві. Тираж її в початку листопада 1905 року доходив до 25.000 примірників — цифра небувала до того часу в Києві. Популярність газети в Києві робила її популярною і в провінції.

Редакція «Киевских Откликов» в жовтні і листопаді 1905 року була своєрідним центром, куди обиватель ніс свої нужди. Після селянського з'їзду до редакції часто приходили селяни і приносили свої революційні вироки. У більшості випадків друкувати їх не можна було з огляду на цензурні умови. Звичайно селян редакція відсилала на Головінську вулицю, до С. О. Єфремова. Коли в Києві вибух бунт саперів в середині жовтня і бунтівники були розсіяні, дехто з них прибігав з рушницями ховатися до редакції «Киевских Откликов», що містилася тоді на розі Прорізної вулиці і Музичного провулку в будинку Першого Російського Убезпеченевого Товариства. Контора газети організувала грошові збірки на справи, які не можна було аж ніяк назвати леґальними, наприклад: збірки на користь тих чи інших осіб, що потерпіли від учинків влади, чи на користь саперів і т. д. Контора такі збори провадила зовсім відверто й записувала їх до конторських книг, аж поки в грудні 1905 року генерал-губернатор Сухомлинов заборонив провадити такі збори.

Після московського повстання в грудні 1905 року і невдачі поштово-телеграфної забастовки, уряд почав «підтягувати» газети, що в листопаді користувалися майже необмеженою свободою.

II.

Юридичне становище преси після 17 жовтня 1905 року, коли цензурний устав був скасований, реґулювалося «Временными правилами о печати», що були нашвидку видані і тому були не зовсім ясні. Спочатку правила ці тлумачилось в бік найширощї свободи преси, а пізніше, на підставі їх, почалося безщадне, немилосердне її задушення.

Цензором в Києві був тоді Олекса Олексієвич Сідоров, пізніше, перед революцією 1917 року, Голова Московського Цензурного Комітета. У Київ він був переведений з Варшави. Це була людина брехлива, дволичина; це був крайній ретоґрад, що на «ретоґрадстві» робив свою кар'єру і тому широко пристосовував у своїй практиці доноси і «наушничество» та мав зв'язки з різними монархічними установами й організаціями, а також і з різними впливовими особами такого ж напрямку. Серед останніх був і відомий Борис Михайлович Юзефович, що постійно мешкав в Києві і що мав право безпосередньо звертатися до імператора Миколая II. Граф Вітте у своїх «Воспомина-

ниях» на декількох сторінках згадує про цього Юзефовича, називаючи його просто «негодяєм» (паскудником).

У Києві Юзефович вів кампанію проти генерал-губернатора Сухомлінова й особливо проти управителя його канцелярії Н. В. Молчановського, чоловіка видатного ума, прямого, самостійного, чесного й незалежного. Молчановський був переконаний українець і конституціоналіст, боровся з чорносотенцями і старався довести, що жовтневі погроми в Києві були організовані ними і що головним організатором їх був Київський поліцеймейстер Ціхоцький; Молчановський конче хотів віддати Ціхоцького під суд за те. Ціхоцький попав в Київ за указом самого Миколая II, і тому Молчановському вдалося добитися тільки звільнення Ціхоцького з посади Київського поліцмейстера. Пізніше Ціхоцький був поліцмейстром в Тифлісі, але ту прокрався і застрелився.

Цензор Сідоров активно підтримував Юзефовича в його боротьбі проти Молчановського. Молчановський про це дуже добре знав і тому завжди зневажав Сідорова, стараючись на кожному кроці показати йому своє презирство.

Коли в Києві одержані були «Временные правила о печати», Сідоров скликав редакторів всіх газет, крім «Киевлянина», і почав мирну і нібито доброзичливу бесіду про пресу та про своє до неї ставлення. «Преса — „видите-ли" — тепер вільна; йому, цензорові, нема тепер чого робити. Він приймає до уваги переворот, що стався, триматиметься в нагляді за пресою так, щоб не заважати пресі в її суспільній службі».

Редактори повірили вовкові в овечій шкурі, але не пройшло два-три тижні після цієї бесіди, як «Киевское Слово», де групувалися соціял-демократи, було закрито, а декілька чоловік було притягнено до судової відповідальности по 129-й ст. «Уголовного Уложения». Серед притягнених були — В. В. Вакар і С. З. Дижур; вони були ув'язнені на один рік у фортеці (це була тоді звичайна кара за літературно-політичні злочини). Закрита була «Киевская Газета»; після цього вона змінила ще декілька назов і врешті стала виходити під назвою «Киевская Мысль», забезпечивши себе, як стверджували, окремою рентою, яку виплачувано цензорові Сідорову.

«Киевские Отклики» ще трималися. Спроба закрити їх знаходила одсіч у Молчановського, а через нього і у генерал-губернатора Сухомлинова.

Молчановський не був ані співробітником газети, ані пайовиком її і взагалі жадного прямого відношення до газети не мав. Він був тільки особисто близький до проф. І. В. Лучицького, був знайомий з Є. О. Кивлицьким і зо мною. Я був неофіційним редактором газети, а І. В. Лучицький і Є. О. Кивлицький вважалися за її видавців. Н. В. Молчановський завжди уважно читав нашу газету і в основному поділяв її погляд на державну політику, і тому, коли Сідоров піднімав питання про переслідування газети, Н. В. Молчановський знищував його силою своєї логіки, що була насичена притаманним йому

сарказмом. Час до часу Сідоров тільки конфіскував «Киевские Отклики», і тим робив нам матеріяльну шкоду. Спочатку йому не щастило ані разу притягти нас до судової відповідальности.

У початку грудня 1905 року рано мене розбудив телефон. Із контори повідомляли, що газета наша сконфіскована. Я сильно скипів, бож сам до пізньої ночі сидів в друкарні і був певний, що нічого доганного, незвичайного у тому числі газети не було. І дійсно: через кілька днів конфіската була знята. Дуже схвильований, я подзвонив до О. О. Сідорова й наговорив йому по телефону багато лишнього. Між іншим, я йому сказав, що в нашому розпорядженні є його лист до Юзефовича і що з цього листа ми знаємо, що він, Сідоров, є ворогом нашої газети і намагається закрити її.[1] Моя розмова озлила Сідорова і він став ворожим у відношенні особисто до мене. Досвідчені жиди, що були у нас посередниками у справі постачання паперу до газети, радили редакції «помиритися» з цензором і перейти до системи оплачування додаткової його праці.. Вони обіцяли бути навіть посередниками при цьому. Але ми з обуренням відкинули цю пропозицію й дали справі йти й розвиватися своїм шляхом.

III.

Грудень 1905 року приніс з собою багато змін в газеті.

Професор І. В. Лучицький заснував в Києві Кадетську партію. «Киевские Отклики» зісталися безпартійною газетою. Тому Лучицький вийшов із складу редакції, зняв свій підпис, як редактор-видавець, і разом з В. П. Науменком почав видавати партійну кадетську газету «Свобода і Право». Пізніше обидва, як редактори, попали під суд і не мали права бути виборщиками до І-ої Державної Думи. Зняв свій підпис, як видавець «Киевских Откликов» і Є. О. Кивлицький, але з-за інших мотивів. Він був учителем 4-ої Київської гімназії. Газета, видавцем якої він був, була ярко опозиційна урядові; отже становище Кивлицького було незручне і зустрічало непохвалу з боку «Учебного Округа».

Після виходу І. В. Лучицького і Є. О. Кивлицького із складу офіційних видавців, їх у цьому званні замінили — професор Дмитро Павлович Рузський і Марія Миколаївна Требинська. Щождо редакторів, то офіційними редакторами, що підписували газету, виступили — проф. В. Я. Железнов і О. Ф. Саліковський. Перший прийняв на себе відповідальність за економічні статті, а О. Ф. Саліковський — за всю газету.

Тоді ще вірили в «законність» нового порядку для преси і редакторами виставляли осіб з літературними іменами. Дякуючи цьому, декотрі з них, що були під судом, були позбавлені виборчих прав до

---

[1] Див. *Н. Полонська-Василенко,* «Цензурові утиски на Україні (до історії російської цензури на Україні на початку XX ст.»). *«Україна»* (Париж) 1952, ч. 7.

1-ої і 2-ої Державної Думи. Пізніше гіркий досвід навчив іншого порядку. Як офіційних редакторів, що підписували газету, але призначених не для редаґування, а для «відсиджування», стали висовувати дрібних газетних співробітників або конторських службовинків. Їм обіцяли збереження їхнього утримання, якщо їм доведеться «відсиджувати» кару за вину газети. Самі вони звичайно і не знали, що саме друкується в газеті і цікавились цим тільки тоді, коли одержували повідомлення від судового виконавця.

Після затвердження В. Я. Железнова і О. Ф. Саліковського відповідальними редакторами, я зостався фактичним редактором газети. Але статті, перед тим, як їх мали друкувати в газеті, переглядали, приймаючи під увагу цензурні умовини, відповідальні редактори.

Наближалося Різдво. Я здав всю газету О. Ф. Саліковському, як фактичному секретареві редакції, а сам рішив відпочити і виїхати до батьків на село. Перед тим ми опрацювали й намітили теми для новорічного числа з річними оглядами різних сторін політичного, суспільного і економічного життя.

До Нового року я спокійно жив на селі і втішався відпочинком та святами. 2-го січня (ст.ст.) 1906 року я одержав термінову телеграму від редакції, щоб я негайно приїхав до Києва. Знаючи безпокойний і рвучкий характер О. Ф. Саліковського, я телеграфував, що буду 7-го січня. На це я отримав нову телеграму, що описувала жахи, які можуть повстати для газети, якщо я не приїду. І я поїхав.

Виявилось, що новорічне число «Киевских Откликов» конфісковано, О. Ф. Саліковський притягнений до відповідальности і що цензор Сідоров вимагає, щоб він негайно зняв свій підпис з газети, як редактор. Згідно з законом, притягнена до відповідальности особа не могла бути відповідальним редактором.

Я поїхав до Н. В. Молчановського. І знайшов його в канцелярії генерал-губернатора. Він мене зараз же прийняв і з'ясував, що цензор був з конфіскованим числом у генерал-губернатора і так настренчив його проти газети, що той хотів закрити газету своєю владою; але Молчановський уважно прочитав генерал-губернаторові інкриміновані місця і тоді генерал-губернатор Сухомлинов погодився, що в них, дійсно, нічого протизаконного немає.

— «Якщо цензорові Сідорову не подобаються думки «Киевских Откликов», то він може спростувати їх в інших газетах», — добавив при цьому Молчановський.

Газети не закрили в адміністративному порядку, але прокуратура порушила справу проти О. Ф. Саліковського. Згодом Суд виправдав його по всім пунктам обвинувачення і конфіскація з газети була знята. Дуже гарне і змістовне Новорічне число, дякуючи цьому, не дійшло своєчасно до читачів, не мала уже суспільного значення і вчинила велику матеріяльну шкоду редакції.

Якщо О. Ф. Саліковський не міг бути далі редактором, треба було знайти нового і він став переконувати мене, виставляючи цілий ряд мотивів, щоб я погодився і що це безумовно потрібне і важливе для

успіху газети. Я довго відмовлявся, але кінець-кінцем погодився. Пройшов тільки один тиждень — і я опинився під судом по двох справах; із них число 15 січня 1906 року коштувало мені одного року фортеці за вироком Київської Судової Палати. Кару свою відбув в С.-Петербурзі в самітній тюрмі — «Крестах» — в 1908—1909 роках.[2]

20 січня 1906 року о годині 2-й ночі, коли я лежав уже в ліжку, до мене подзвонили з друкарні. Я взяв трубку і почув голос вартового співробітника, Ф. Д. Лимана, що того дня випускав газету.

— Сюди, до друкарні, прийшов зараз «пристав Старокиївського участка» і сказав, що газета наша закрита — говорив мені Лиман.

— Хто закрив — генерал-губернатор?

— Ні. Із Петербурґу — розпорядження міністра внутрішніх справ.

— Ну, що ж, замикайте друкарню і йдіть додому. Завтра в редакції порадимось, що робити.

— «Пристав» хоче розсипати шрифт.

— Не давайте. Це не його діло. Розпорядження нам оголошено і ми відповідаємо, якщо його не виконаємо.

«Пристав» свій намір розсипати шрифт залишив.

Через декілька хвилин Лиман знову подзвонив до мене:

— Знаєте, не можна, щоб газета не вийшла завтра. На цьому ми багато тратимо.

— Але незручно якось: сьогодні закрили, а завтра ми вже й виходимо. Треба зробити перерву — хоч би для чемности — заперечував я.

— Ось у М. Д. Загряцкова є дозвіл на видання «Киевских Отголосков». Ми їх і випустимо.

— Треба ж перед цим заявити Інспекторові друкарень.

— Я це зроблю. Нікольський[3] ще не спить. Він тільки що розмовляє з друкарнею.

— Робіть як знаєте. Будьте тільки обережні в підбиранні матеріялу. Мене більше не турбуйте. Моя думка — краще не випускати завтра газети, щоб не дразнити без потреби адміністрації.

Я ліг спати, а ранком, у звичний час, розносник приносить мені газету «Киевские Отголоски». Заголовок був набраний шрифтом «Киевских Откликов», так що більшість передплатників і не помітили навіть переміни заголовку.

Зо всього ходу подій було ясно, що О. О. Сідоров і Б. М. Юзефович, не маючи можливости закрити «Киевские Отклики» адміністративною владою в Києві, почали діяти через Петербурґ та добиватися закриття газети за наказом міністра внутрішніх справ П. И. Дурново.

(Продовження слідує)

---

[2] *Н. Полонська-Василенко,* «Сорочинська трагедія», *«Український самостійник»,* 1960, ч. 31.

[3] О. О. Нікольський був тоді Інспектором друкарень м. Києва.

Микола Василенко

ДВА ТИЖНІ В ЛУК'ЯНІВСЬКІЙ ТЮРМИ *

Із спогадів

(Продовження)

Казали, що сам генерал-губернатор, одержавши газету, сказав: «От молодці, й одного дня не почекали». Він був дуже незадоволений тим, що міністер внутрішніх справ Дурново закрив газету в його генерал-губернаторстві, не спитавши перед тим його думки.

Я не чекав, що Ф. Д. Лиман встигне випустити газету. Але виявилось, що М. Д. Загряцков був в той час в друкарні і тому з'явилася можливість скористатися дозволом на газету, який він мав.

V.

Ми стали готуватися до випуску третьої зазети під назвою «Киевский Голос».

Уже все було готове до випуску і дня через два газета повинна була вийти. 25 січня вдень я сидів в редакції у своєму кабінеті. У помешканні редакції зібралося багато співробітників. Вони скучали без діла і чекали виходу газети.

Мені доложили, що прийшло два селянина із с. Бородянка, Київського повіту, і питають редактора. Я сказав запросити їх до кабінету. Від них я довідався, що їх викликають на той день в «Жандрамское Управление» у справі Селянского Союзу.

— Чи ви заходили коли небудь до редакції? — запитав я.

— Аякже, були.

— Що ж вам тут сказали?

— Послали на Гоголівську, до Єфремова.

— Хто ж вас послав туди?

— Та здається... ви ж і послали, — сказав один із них, пильно придивляючись до мене.

— Може і я, але я забув і не пам'ятаю вас.

Я просив їх, після відвідин ними «Жандармського Управленія» вернутись до редакції й розповісти — про що їх допитували. Я обіцяв бути в редакції й почекати на них.

---

* Гляди «Український Історик», ч. 1—2, 1972, стор. 110.

Години через дві вони дійсно вернулися. Там питали їх виключно про Селянський Союз, але багато разів згадували про «Киевские Отклики» і відносились до газети за словами тих селян, дуже вороже. Питали жандарми і про С. О. Єфремова. Він уже раніше був арештований і сидів в Лук'янівській тюрмі. З допиту селян було ясно, що у нас повинене бути, якщо не сьогодні вночі, то завтра, трус.

Відпустивши селян, я вийшов до співробітників, висловив їм своє припущення і просив їх «почиститись» в редакції і вдома. Те саме я сказав і завідуючому конторою С. М. Кранцу. У редакції почалася спішна ревізія столів, паперів і т. п. Я старанно обревізував свій редакторський портфель.

Коли я переглядав папери, до мене підійшов С. М. Кранц і показав книгу, до якої записували пожертви на різні цілі, в тім числі й на недозволені цілі, як наприклад, пожертви на користь саперів. Про існування такої книги в конторі я й не припускав. Я хотів цю книжку негайно знищити. Але С. М. Кранц запротестував: книга потрібна була йому для справоздання. Він пообіцяв мені, що книги цієї він більше не триматиме в конторі і що негайно винесе її і сховає десь в іншому місці, поза поміщенням редакції.

Обіцянки своєї він одна не виконав. Книгу знайшли під час трусу. Вона то й послужила причиною мого арешту. Відгороджуючи себе, С. М. Кранц сказав, що книгу він провадив за моїм розпорядженням. Це була цілковита неправда. Я про цю книгу дізнався тільки від Кранца.

Недбайливо поставилися до майбутнього трусу й декотрі із співробітників. Завідуючий наприклад поліційною хронікою Дверницький не знищив цілого ряду розпоряджень «Охранного Отделения», які він добув якимось шляхом. Це також послужило до обвинувачення мене, як редактора.

Увечері, 25 січня, я був в гостях у одної своєї знайомої на Микольсько-Ботанічній вулиці. Там я зустрівся з доктором Семеном Кондратовичем Шарим, моїм товаришем по Дорпатському університету, видатним лікарем Кременчуцької богадільні і земським діячем Кобелянського повіту Полтавської губернії.

С. К. Шарий приймав участь у революціному русі 1905 року і один із тимчасових кременчукських генерал-губернаторів загрожував арештувати його й повісити. Шарий примушений був переховуватися. Він жив у Києві, переходячи від одного знайомого до другого. Часто ночував у мене, і тепер ми умовились, що він прийде на ночівлю до мене.

З гостей я вийшов рано, о годині 9-й. На розі Микольсько-Ботанічної й Тарасовської вулиці зустріла мене моя служниця, їй пощастило вирватись і вона, задихаючись, бігла попередити мене:

— У нас багато поліції, солдатів; роблять трус. Я насилу вирвалась — ледве вона могла промовити від хвилювання й переляку.

Я сказав їй, щоб вона попередила моїх знайомих, від яких я зараз вийшов, і доктора Шарого, і сам скорим кроком направився до моєї квартири.

Перед вечером я переглянув свої папери, дещо «почистив». Нічого підозрілого у мене не було. З деяким хвилюванням я згадав, що у мене напередодні на схованці було декілька мисливських рушниць і «Монте-Крісто». Вони належали близькому мені гімназистові Д. М. Требінському; я взяв їх у нього на схованку, бо там боялися, що теж буде трус. Тепер це могли б визнати за «склад зброї, підготовлення до збройного повстання» і чого доброго, вийшлаб для мене неприємна історія.

Тількищо я відкрив двері до своєї квартири, як назустріч мені вийшов з розставленими руками «пристав» Либедського «участка» Рапота:

— Зброя у вас є?

— Жадної зброї у мене немає — відповів я.

Я зняв пальто і пішов до кабінету.

По всій квартирі були розставлені солдати; у їдальні я побачив знайому мені добродушну фізономію «околоточного». За столом у кабінеті сидів високого росту стрункий жандармський офіцер — як пізніше виявилось — начальник Київського «охранного отделения». Коли я ввійшов, він встав, брязнув острогами і ввічливо мені поклонився.

— Мені доручено зробити у вас трус — почав він, — Ми прийшли, коли вас не було вдома. Дуже прошу вибачити, що ми почали без вас. Я тільки переглянув те, що у вас лежить відкрито на столі.

Ми жили в одній квартирі з О. Ф. Саліковським. У нього також був трус.

Я відімкнув столи і став ходити по кімнатах поміж солдатами, дуже хвилюючись, як це звичайно буває під час трусу, коли сторонні особи розпоряджаються у ваших річах і читають ваші інтимні листи. Коли я проходив коло добродушного «околоточного» (я знав його раніше, як писаря канцелярії генерал-губернатора), він своїм басом прошепотів: «по результатах обиска». Це повинно було означати, що мій арест не передбачений, а буде залежати від того, які наслідки дасть трус. А трус був дуже поверховий. Моєї великої бібліотеки він і не доторкнувся. Переглядаючи в шуфлядках стола, жандарм вийняв звідти невелику коробочку. У ній були патрони від «Монте-Крісто», і я боявся, що він зверне на них увагу. Але жандарм навіть не відкривав її і «машинально» пересунув її на другий кінець стола. Не взяли й російських закордонних революційних газет, що лежали на столі. Жандарм тільки переглянув їх. Газети належали редакції.

Чомусь у мене взяли й долучили до протоколу перший том «Богдана Хмельницького», тенденційний твір польського історика Равіти-Гавронського; цей твір тількищо вийшов у світ на польській мові у Львові і купив я його в магазині Ідзіковського в Києві. Також долучили до протоколу і листа Марії Вікторовни Лучицької, дружини

професора І. В. Лучицького, відомої перекладачки і знавця скандинавських письменників.

Це був дивний лист, написаний згарячу на підставі непровірених чуток і неправдивих висновків із фактів. Тому, що я не приєднався в 1905 році до Кадетської партії, яку заснував в Києві професор І. В. Лучицький, і що «Киевские Отклики» зайняли безпартійне, незалежне становище, я не раз полемізував з кадетським органом,[4] на чолі якого стояв І. В. Лучицький. Це його нервувало й роздратовувало проти мене. І. В. Лучицькому іноді здавалося, що я виступаю проти нього і стараюсь підірвати його значення і суспільну ролю. Оце відгуком такого настрою і був той лист М. В. Лучицької, яка, між іншим, писала, що, за її відомостями, я і мої друзі заснували якесь «таємне товариство», куди не пускали й не хотіли пускати Івана Васильовича (Лучицького). Пізніше це непорозуміння роз'яснилося і я з І. В. Лучицьким зберіг теплі і дружні стосунки до самої його смерти — в 1918 році, також і з Марією Вікторовною Лучицькою, яка «здраствует» і нині.[5] Але лист її, в якому була річ про «таємне товариство», попало до рук жандарма і, природно, викликав підозру і пізніше, на допиті, мені довелося давати пояснення про яке ж це «таємне товариство» там була річ.

Коли трус наближався до кінця, задзвонив телефон, що стояв у мене на столі. Я почув голос Кранца. Він просив мене, щоб я негайно приїхав до редакції. Я відповів, що не можу, що я зайнятий. Через кілька хвилин — знову дзвінок. Я віповів те саме, що перед тим сказав, але, тому, що Кранц не угамовувався, я додав, що не можу приїхати, бо в мене трус.

— Навіщо ви це сказали, — захвилювався жандарм.

Тому, що до мене дзвонили з редакції. Якщо у мене трус, то я думаю, що і там трус.

Він замовк і почав писати протокола і скоро вийшов, ввічливо попращавшись. Мене і О. Ф. Саліковського зоставили на свободі. Вийшла і варто і ми радісно почали ділитися враженнями від трусу. У О. Ф. Саліковського трус теж був поверховий. У нього не звернули уваги на приготовлені й зашиті поштові посилки, що в них О. Ф. Саліковський пересилав одному із своїх друзів заборонену революційну літературу.

Після трусу ми пішли до М. Требінської, що мешкала напроти моєї квартири, пили там чай, засиділись далеко за північ і коли вернулися додому, мирно пішли спати.

У ту ніч, у зв'язку з «Киевскими Откликами», був зроблений у Києві цілий ряд трусів, в тім числі і у покійного українського поета і громадського діяча Івана Матвієвича Стешенка. У нього трус робив сам начальник «охранного отделения», відомий Кулябка.

---

[4] Ґазета «Право и Жизнь».

[5] Себ-то 1924 р., час коли написано спогад.

— Сьогодні ми громили «Киевские Отклики», — сказав він Стешенкові. — Зараз провадиться трус у вашого Миколи Прокоповича.

Після трусу я довго не спав від пережитих хвилювань. Але десь вже вдосвіта заснув кріпким, глибоким сном.

О годині 6-й ранку мене розбудив голосний безперервний електричний дзвінок у параднім передпокою. Так дзвонити не міг звичайний чоловік. Так дзвонять тільки ті, що приходять робити трус, або щоб арештувати. Я, звичайно, захвилювався і нашвидку одягнувшись, під звуки нетерплячого дзвінка, відкрив парадні двері. Переді мною стояв «околоточний надзиратель».

— З неприємною до вас справою: мені доручено арештувати вас.

— Будь ласка заходьте. Хто ж дав доручення арештувати мене?

— Жандармський полковник Домбровський і товариш прокурора Суда; вони сьогодні робили трус вночі в редакції.

— Я Зараз приготовлюсь.

— Будь ласка не спішіть. Напийтеся чаю, якщо хочете, візьміть щонебудь їсти, бо в тюрмі першого дня може й не бути для вас їди. Я почекаю. Часу ще багато.

Я розбудив О. Ф. Саліковського, повідомив про свій арешт М. М. Требінську, що зараз же прийшла до мене, написав батькові й матері, зібрався й біля 7-ої години ранку ми с «околоточним надзирателем» і візником рушили в дорогу.

Січневий ранок був морозний з маленьким туманом. На деревах осідав легкий іней. На вулицях починався вже помітний рух. Господині з кошиками спішили на базар, і здивовано гляділи на мене й «околоточного» та на мої речі. Деколи проїжджав візник, що тількищо виїхав на свій промисел. Десь задзвонили до обідні.

Дорога була кепська, багато вибоїв, і ми їхали по Маріївсько-Благовіщенській вулиці, через Жидівський базар, по Дмитрівській — до тюрми.

Деякий час ми мовчали. Врешті я рішив заговорити.

— Ви були під час трусу в редакції і конторі газети — запитав я.

— Був.

— Не знаєте, за що, властиво, мене арештували?

— Точно не знаю, я адже ж тримався осторонь. Робив трус жандармський полковник, «пристав» і товариш прокурора. Але, оскільки я зрозумів із розмови полковника з товаришем прокурора, у вас, в конторі, знайшли якусь книгу, до якої записувались пожертви.

Мені було ясно, що С. М. Кранц не виконав своєї обіцянки і книжка зосталася в помешканні контори.

У 1905 році не було ще того суспільного дерев'яного паркану, що йде тепер уздовж вулиці й утвор'ює передній двір перед «ДОПР'ОМ». Ми під'їхали безпосередньо до головних воріт тюрми.

«Околоточний» розрахувався з візником і постукав у фіртку. Ми почули неприємний «лязґ», фіртка відкрилася і ми ввійшли в темну, вогку, величезну підворітню, швидко пройшли її до кінця і по крутих, брудних сходах направо, піднялися на другий поверх — у контору.

«Околоточний» зоставив мене одного у великій, напівтемній і брудній кімнаті (що була без меблів), а сам пішов до сусідніх дверей. Я зостався один і почав приглядуватись. Вікна з ґратами виходили у двір. Через непричинені двері було видно, як у супроводі озброєних револьверами «надзирателей» (дозорців) виходили і входили групи арештантів, кутаючись у сірі халати й короткі сірі куртки. Грюкали без перерви двері. Було чути відкілясь «лязґ» рушниць і крикливі голоси, що не то віддавали якісь накази, не то грозили якимись карами.

Я відчув себе в тюрмі. Трохи підвищений до того часу мій настрій упав і мені так тяжко й сумно стало на душі... Я вперше заскучав за волею.

Довелося мені чекати недовго, хвилин двадцять. Мене покликали до сусідньої кімнати; ввійшов стрункий вартовий помішник начальника тюрми і ввічливо привітався зо мною.

— Ну, куди ж мені умістити вас? Хочете — до Василя Федоровича?

Я зрадів:

— Дуже буду вам вдячний — відповів я.

— Ну, добре.

І звертаючись до одного з бувших тут дозорців, дав наказ:

— Відведи арештованого на жіноче політичне, — поклонився мені і вийшов.

Коли ми вийшли із брами, то повернули наліво, і, перейшовши двір перед головним корпусом, напрямились до входу в ліве крило будинку тюрми і піднявся по сходах на перший поверх (тепер — 14-ий коридор).

На стук дозорця («надзирателя»), нам одчинив двері жандарм, якому я був «переданий».

Через кілька хвилин я опинився серед значної групи ув'язнених, виключно залізничників.

Серед них був і Василій Федорович Александровський, колишній правитель канцелярії в Управлінні Південнозахідніх залізниць, а в тодішні часи — секретар К. С. Немешаєва, міністра шляхів, в міністерстві С. Ю. Вітте. Це його, власне, мав на увазі помішник начальника тюрми, коли назвав Василія Федоровича.

Арешти залізничників почалися в середині грудня 1905 року, коли не вдався поштово-телеграфний страйк і коли було придушене московське збройне повстання.

У той час на Південнозахідній залізниці все уже заспокоїлось. Спомини про страйк, що був там напередодні 17 щовтня, йшли в забуття. Проводир страйку, О. Г. Шліхтер, скрився. Його шукала слідча влада й не знаходила. Підняли голову чорносотенні організації, що влаштували своє міцне гніздо після 17 жовтня на Південнозахідніх залізницях. Припускали, що арешти доконувалися, згідно з їхніми вказівками і навіть згідно з заготовленими ними списками.

Все, що було біль-менш енергійного, проґресивного, демократичного, підпадало арештові. Із моїх близьких знайомих був арештований М. Єфремов, співвидавець наших «Киевских Откликов», що заві-

дував статистикою у Службі «Сборов» Південнозахідних залізниць. Усі були переконані, що був би арештований і В. Ф. Александровський, якби він не виїхав в Ретербурґ. Він активної участи в страйку не приймав, а здебільшого сидів у себе в кабінеті і нічого не робив. За це мав несправедливі закиди з боку страйкарів. Але у В. Ф. Александровського була інша уразлива сторона: чимало із страйкарів були прийняті на службу на підставі його рекомендації, і сам А. Г. Шліхтер завдячував прийняття його на службу В. Ф. Александровському; він же написав листа до нього з проханням прийняти його на службу. Цей лист, як рекомендація, був пришитий до діла про службу О. Г. Шліхтера. Праві організації, на підставі цього, могли висунути чимало обвинувачень проти колишнього правителя канцелярії Управління Південнозахіндіх залізниць. Але, перна річ, що ніхто й не думав, що його заарештують тепер, після призначення його на посаду секретаря міністра.

В. Ф. Александровський на Різдво приїхав у Київ. Він мав відпустку до 3-го січня, бо цього дня у нього мало бути важливе засідання в міністерстві, на якому присутність його була обов'язкова.

2-го січня був призначений його від'їзд із Києва. Потяг на Петербурґ відходив о 7 год. 20 мин. вечора. О 6 годині В. Ф. Александровський пообідав і збирався вже від'їжджати, але в цей момент прийшли до нього жандарми робили трус, арештували його і відправили до Лук'янівської тюрми. Самі обставини і спосіб арешту за декілька хвилин до відходу потягу на Петербурґ, де Александровський міг бути неуразливим, вказують на спеціяльно розрахований маневр, обфарбований особливим, тонко приправленим, єзуїтизмом.

В. Ф. Александровський почав дошукуватись — хто і за що арештував його? Дружина його написала листа в Петербурґ — до К. С. Немешаєва. Той поїхав до міністра внутрішніх справ Дурново й одержав відповідь, що в Петербурзі про цей арешт нічого невідомо. Генерал-губернатор також не давав розпорядження про арешт. Залишалося одно припущення: арешт залізничників був зроблений згідно з розпорядженням Київського губернатора П. С. Савича, на якого зробили посилений натиск київські чорносотенці.

К. С. Немешаєв вживав заходів в Петербурзі про звільнення свого секретаря; Дурново покликався на місцеву київську владу, а остання, за якимись невідомими розрахунками, тримала в тюрмі Александровського й інших залізничників. Жандарми допитували їх, утворювали якесь діло, суть якого ніхто з арештованих зловити не міг; чи то було діло за участь у страйку, яке, здавалося, було вже «покрите» жовтневою амнестією, чи то було просто збирання відомостей про політичну «благоналежность», або тимчасова ізоляція небезпечних для уряду елементів, які могли своїм впливом викликати якийнебудь рух серед окремих груп населення.

В. Ф. Александровський писав прохання в різні місця, залишаючи собі копії, які він акуратно підпивав разом; тому його «дело», як він

жартуючи висловлювався, «пухло». За його прикладом писали папери й інші, разом з ним ув'язнені.

Нічого путнього від цього не було, всі сиділи в повній невідомості.

Такими знайшов їх і я, коли мене привели в тюрму й посадили в одній з ними камері.

Якщо не помиляюсь, у коридорі було три камери. Усі вони були заповнені арештованими. Я ввійшов в середню із них, найбільшу. Там із знайоних мені осіб було тільки дві: В. Ф. Александровський і Александер Михайлович Тулов. З рештою ув'язнених я зараз же «перезнайомився».

Тут була публіка дуже різноманітна — за службовим станом і професіями: поруч з бухгальтером, конторщиками, телеграфістами залізничого телеграфу, тут були й машиніст і робітники головних залізничних майстерень. Довге сидіння усіх зблизило, «перезнакомило» й об'єднало в одних переживаннях.

Мене зустріли загальним здивованням. Посипались розпитування. Я розповів історію свого арешту з тими подробицями, що були мені відомі. Далі почали розпитувати мене, що діється в Києві і взагалі на білому світі. Тоді газет в тюрму не пропускали, а журнал можна було одержати тільки через рік після його виходу. Відомості зовні доходили тільки випадково. Побачень («виданий») не було, бо провадилось слідство. Проте часи були дуже цікаві. Дехто попав в тюрму, коли московське повстання ще не скінчилось. Підготовлялося скликання І-ої Державної Думи, коло неї в той час і працювала головним чином політична думка російського обивателя, що проснувся від сплячки.

Я оповідав довго і багато, відповідаючи на запитання, якими мене засипали. Мій прихід, очевидно, оживив публіку, стомлену одноманітністю життя і вражінь.

Поки я оповідав, мені вже встигли прислати з дому і постелю, і досить великого кошика з харчами й різними солодощами, якими так люблять рідні і знайомі осолоджувати життя ув'язнених, особливо на початку їх сидіння. Від одного мого юного друга, Олени Миколаївни Требинської 18, я одержав навіть пишну, ясно-червону троянду, яку передав мені сам помішник начальника тюрми, Вотвиновський (хоч тюремні правила забороняли передавати все, що може нагадувати про ніжний подув і ласку життя, залишеного поза мурами тюрми . . .).

Тільки вже ввечері я прийшов до себе і «оглянувся». Двері камери не замикалися і можна було вільно виходити в коридор. Із вікна видно було золоті глави Покровського манастиря та дахи домів на Львівській вулиці.

Коридор охороняли перемінно два жандарми, озброєні шаблями й револьверами. Один із них, середніх літ, служив уже давно, виконував свої обов'язки формально-просто, часто приходив на варту уже під чаркою. Другий — з молодших, тількищо прибув із Москви, де він учився в спеціяльній команді, і прагнув діяти «по інструкції». Як

це звичайно буває з паперовими інструкціями, написаними в кабінеті, то й жандармська інструкція була далека від життя. Не зовсім розумному виконавцеві ніяк не щастило на практиці пристосувати її до живої дійсности і він утворював тільки зайві клопоти і неспокій для себе і моральні — нікому і ні для чого непотрібні — муки для ув'язнених, досаджаючи їм своїми дрібязковими і нераз безглуздими вимогами. На моїх очах молодий жандарм кінець-кінцем піддався, зробився м'якшим, а далі й зовсім «обжився» і виявився недалеким, але простим, добрим селянським парубком.

Жандарми не вмішувались в життя ув'язнених. Вони звичайно ходили, скучаючи, по коридору взар і вперед, або дрімали, сидячи коло вихідної із коридору двері, яку тримали на засувці. Ув'язнені частували їх папіросами, чаєм, давали щось із харчів із «передач», які одержували самі. Жандих сутичок або серйозних непорозумінь з вартою за два тижні, що я провів в тюрмі, оскільки пам'ятаю у в'язнів нашого коридору не було

(Продовження слідує)